

TEŽE OD SMAKNUĆA

Skica sociologijskog promišljanja silovanja

Esad Ćimić

Institut za primijenjena društvena istraživanja, Zagreb

UDK: 316.624:343.541
Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 15. 9. 1995.

U onom što se tiče ljudskih stvari ni smijeh, ni plač, ni ljutnja nego shvaćanje.
B. Spinoza

Silovanje u ratu kvalitativno se razlikuje od bombe koja je pogodila neki vojni cilj, od bezobzirnog pljačkanja i paljenja, od promišljene zaszede, masovnih ubojstava i mučenja pri saslušavanju, iako sadrži sve elemente nabrojenog.
S. Brownmiller

Dobra iskustva varaju, a zla nikad nisu uzaludna.
I. Andrić

U tekstu autor nastoji sociologijski promišljati silovanja u kontekstu osebnih duhovnosti – srpske, hrvatske i muslimanske. Pravoslavlje transformirano u svetosavlje postalo je neartikuliranom, rigidnom ideologijom koja je posve udaljena od određenja religije kao ljubavi (prema Bogu) i sva pretočena u mržnju. Raspeti između nastojanja da osvoje izvornu vjeru i spoznaje da im to nije povijesno dosuđeno, ljudi svetosavske tradicije bivaju zatočeni svojom neugaslom čežnjom da se šire u prostoru ubijajući, osvajajući, uništavajući i silujući. Prikupljena građa sugerira aproksimativnu prosudbu da oni nisu autentični kršćanski pravoslavci nego predstavljaju najvećim dijelom heterogenu skupinu. U hrvatskoj se duhovnosti poriče postojanje zla kao zasebne egzistencije, no to nije spriječilo Hrvate da se uspješno nose s njegovim suzbijanjem u svim oblicima. Osebnost hrvatska duhovnost nije samo prihvatila ideju pomirenja nego je spoznala kako ona predstavlja jedan od njezinih temeljnih oslonaca. Mislitelji unutar Crkve nisu se ustručavali kolektivnu krivnju smjestiti u tradiciju načela što pripadaju poganstvu jer prosudba i osuda zločina mora uprijeti prstom u krivnju posve određene osobe. Gotovo se sva tajna muslimana u Bosni na duhovnom planu sastoji u tome da ostanu neokrnjeni u islamskoj tradiciji, ali, u isti mah, da upiju u sebe živuće europske vrednote koje su rođene ili se rađaju u krilu kršćanskoga kulturnog kruga. Ovo pak, u konačnici, rezultira kulturnim tvorevinama koje su, ma koliko to bilo proturječno, udaljene od islamske kulture drugih naroda koliko i od hrvatske, a pogotovo od srpske duhovnosti. Muslimani su na ovom tlu, na neki način, sve ono što i drugi, ali i nešto drugo. Nedvojbeno je da su muslimani i katolici kroz povijest bili upućeni i oslonjeni jedni na druge, i to ne samo – što je slučaj u novijoj povijesti – da bi se oduprli zajedničkim neprijateljima nego i zato da bi optimalno iskoristili sve ono čime se mogu uzajamno duhovno obogatiti.

Razmišljanje o nasilju nedovoljno se prakticira u njegovu tijeku jednostavno stoga što onaj tko vrši nasilje obično ne razmišlja o tome, jednako kao i onaj tko mu je svjedokom. Ovaj potonji, lišen vremenske udaljenosti, biva zatočen u svojoj zatečenosti, ne samo načinom nego i razmjerom užasnog. Sustavno nasilje s kojim smo suočeni uzoran je primjer ideologijskog pomračenja uma, otuđenja svijesti, njezine mistifikacije i neodmjerenoga fetišiziranja dalje i bliže prošlosti. H. Arendt uzorno je pokazala kako je nasilje po svojoj biti instrumentalno. Ono se može rasprostirati u duševnu ili tjelesnu sferu, zatim ono može biti političko, ratno, ekonomsko, nasilje nad kulturom; odvijajući se izravno ili posredno, vidljivo ili skriveno, ono može kao motiv imati i neznanje (*Artem non odit nisi ignarus*), može biti potaknuto vandalizmom (nasilje nad kulturom), što obično ima različite motive: u početku religijske, a kasnije političke i ideologijske. Zahvaćajući svakodnevnicu, ono ne zna za međe. Ono se začinje i širi u impulsima u području društveno nesvjesnog, pa mu ide na ruku vertikalna struktura vlasti ohrabrivana oskudnom i problematičnom kulturnom tradicijom koja je lišena demokratskog okruženja. U takvim (ne)prilikama "svi smo mi odgovorni" ako ne učinimo sve što možemo, odgovorni smo i za ono što ne učinimo, što nepovratno propustimo na crti spašavanja slobode i elementarne civiliziranosti. Kultura ima svoj *raison d'être* ako se silno opire takvoj zlouporabi, ako omogućava razvijanje duhovnih interesa najvišega dosega i ako destruiira društvena stanja koja priječe ne samo biološko opstojanje nego posvemašnje autentično čovjekovo življenje. Svladati nevolju ovoga intenziteta i obujma znači iskazati, nadasve, jednu etičku vertikalu koja ne može a da ne pridonese "estetiziranju politike" (W. Benjamin).

Premda se u domovinskom ratu što je u tijeku isprepliću urbicid, genocid, ekocid, kulturocid i homocid, ovdje će biti govora o ovom posljednjem – *silovanju*.

Podemo li od posljedica srpskoga vandalizma u ovom socijalnom prostoru, možemo primijetiti da se javljaju u tri oblika: (a) *genocid*, "etničko čišćenje" znači ubijanje ljudi samo zato što pripadaju drugoj naciji, vjeri, kulturnom modelu. Nije li cinizam ljudskoga uma u tome dosegao vrhunac? Oni i ne slute da se u tom činu obavlja njihovo vlastito ponižavanje; (b) manijačko i sustavno *uništavanje* spomenika sakralne i svekolike kulture i civilizacije, odnosno "klanje gradova" (B. Bogdanović) koje jedva da je poznato u povijesti; (c) napokon, *silovanje* žena kao zločin neponovljivih osobina, svog posebnog mjesta "na pola puta između pljačke i napada", čiji se cilj ne iscrpljuje u "uzeti" – "već i *poniziti* i *degradirati*".¹

Već je primijećeno da genitalije muškarca mogu biti uporabljene "kao oružje koje pobuđuje strah". To je, štoviše, otkriće koje ide u red onih najvažnijih u predpovijesnom vremenu – jednako otkriću vatre i prve grubo isklesane kamene sjekire. "Vjerujem da je" – nastavlja S. Brownmiller – "od predpovijesti pa do danas silovanje imalo odsudnu ulogu".² Ova autorica, znalacki i delikatno,

1

Susan Brownmiller, *Protiv naše volje*, Zagreb, 1995., str. 382.

2

Susan Brownmiller, isto, str. 14-5.

opisuje kako žena percipira, gotovo jednostavno, čin silovanja. To je, u biti, seksualna navada što prodire pomoću sile u ženino tijelo. To je "naježda na privatni, osobni unutrašnji prostor bez suglasja – ukratko, unutrašnji napad izvršen na jedan od mnogo načina i jednim od brojnih puteva, koji obuhvaća namjernu povredu emocionalne, tjelesne i intelektualne cjelovitosti i predstavlja neprijateljski, degradirajući nasilni način koji zaslužuje ime silovanja."³

Na prostoru Hrvatske i Bosne i Hercegovine u ovom domovinskom ratu tijelo silovane žene postalo je "ceremonijalno ratište, paradna staza pobjednika, pozdrava i zastava." Ono što se vršilo nad našim kćerkama i suprugama "ustvari je poruka muškarca muškarcu, živi dokaz pobjede jednog, a neuspjeha i poraza drugog."⁴ Nedvojbeno je, zacijelo, da je silovanje moguće tek tada kada silovatelji posjeduju moć koja im osigurava ne samo kontrolu nad tijelom nego i nad duhom, shvaćenim kao zbroj stečevina kulture i civilizacije. A to, opet, čini žrtvu neotpornom, "iskrivljuje njeno gledište i uništava njenu volju."⁵

U sociologijskom pristupu silovanju najprije se nadaje društvena, odnosno grupna razina. Jer, "krvnici" su se regrutirali iz redova jednog (srpskog) naroda, dok su žrtve silovanja bile pretežito muslimanke i u manjem broju – katolkinje. Otuda socijalni kontekst podrazumijeva da se naznače bitni povijesno-duhovni elementi naroda koji napada, na jednoj, i narodâ koji se brane i koji su žrtve (silovanja), na drugoj strani.

I.

U čemu se sastoje korijeni i bit duhovnosti srpskoga naroda? Razvedena i poticajna helenska tradicija iskazala se u srpskome mentalitetu u svojem reduciranom sadržaju koji se prelio u primitivni mentalitet i zgrušao u obličju religije ponižene svetosavljem, pretočene u prizemnu običajnost i nabijene mitskom sviješću. Otuda je pojmljivo što je pravoslavlje transformirano u svetosavlje postalo jedna neartikulirana, rigidna ideologija koja je posve udaljena od određenja religije kao ljubavi (prema Bogu) i sva pretočena u – mržnju. Ta se pretvorba obavila preko sintagmi koje se prenose s koljena na koljeno, od generacije na generaciju, od usta do usta, kao što su: "nebeski narod", "pretvaranje poraza u pobjedu", "zemaljsko i nebesko carstvo" i sl. Preko takve mreže pojmova presvođuju se stoljeća, pri čemu se previđa bilo kakav povijesni uzlet. To je vrelo neutemeljene samouvjerenosti i imaginarne moći koja, čim se pretvori u silu, izlazi ispod svake kontrole i ne poznaje međe. U svojoj zahuktalosti

³
Isto, str. 380.

⁴
Isto, str. 39-40.

⁵
Isto, str. 257.

narodna stihija, nošena ovakvim znakovima duhovnosti, ruši sve što je djelatno, običajno, pravno, moralno, umjetničko, religiozno. Raspeti između nastojanja da osvoje izvornu vjeru i spoznaje da im to nije povijesno dosuđeno, ljudi svetosavske tradicije bivaju zatočeni svojom samoživošću, otporom utkivanju u sve tijekove moderne kulture i civilizacije, i neugaslom čežnjom da se šire ubijajući, osvajajući, uništavajući i silujući. Da su, kojim slučajem, tako postupali Osmanlije, sigurno bi se za petsto godina izgubio svaki trag narodu koji je zatečen na ovim prostorima. Srbi su jedinstven narod i po tome što nikada nisu mogli preboljeti posljedice "prevjeravanja". Samo tako se može objasniti što je jedno od glavnih načela ugrađenih u njihov mentalitet: "Bolja je osveta nego posveta". Tu je izvoriste trajne mržnje prema Bošnjacima, koju je – sada se do kraja uvjeravamo – nemoguće iskorijeniti. Nošen ovim porivom, Njegoš je mogao napisati da mu "gora smrdi od Muhameda", da mu "hodža riče" i sl.

Malo je kome pošlo za rukom da umjetnički sugestivno i povijesno vjerodostojno odgovori na pitanje: otkud srpska sklonost ratovanju, kao što je to učinio Milovan Đilas. U svojem autobiografskom djelu *Zemlja bez pravde*⁶ ovaj autor je napisao: "Ovdje je vazda bilo tako: ratuje se zbog zavjetnih snova, a usput pljačka i pustoši. Goli i gladni gorštaci nijesu mogli a da ne otimlju u susjeda čežnući i ginući za starom slavom. Ovdje je rat bio opstanak, način života, a ginjenje najljepši san i najviša obaveza. Živjeti patno, u mukama i pogibijama, mišlju ići daleko i visoko". Bilo nam pravo ili krivo, ovaj iskaz moguće je potvrditi i povijesno i sociologijski. Ono pak što izmiče potvrđivanju, što ostaje samo kao neostvaren san neutemeljeno je očekivanje da će se u tijeku ili pak u konačnici "mišlju ići daleko i visoko".

Sukladno tome, utkiva se u srpsku tradiciju i mentalitet gotovo povijesno nepoznata žudnja za – osvetom. Tako Đilas primjećuje da je u jeziku koji je od malih nogu učio krv dobila posve određeno značenje, ostajući "krv iz svoga bratstva i plemena". "To je značilo" – nastavlja Đilas – "život kojim živimo, ali skupljen u pokoljenjima pređa, živim kroz predanja – krv njihova prenijela se u sve pripadnike bratstva i u nas same." Pa kad se ta krv prospe – stvarno ili izmišljeno – to je posve dostatan poticaj za osvetu. "Ona mora biti", piše Đilas, "ako nećemo da prokletstvo svih onih čija je bila ne padne na nas i da nas ne udavi sramota pred drugim bratstvima. *Toj žudnji kao da nema ni međa u prostoru ni kraja u trajanju.*" (podcrtao E.Ć.).

Kao malo tko, Đilas je iskustveno proživljeno, umjetnički sugestivno i misaono duboko iskazao taj demonski osjećaj osвете u srpskom etnosu:

"Osveta je omamljivi i žestoki oganj. Ona sve spaljuje, svaku drugu misao i osjećaj. Ostaje ona sama, nad svim i u svemu.

A od svake druge krvna osveta je najžešća slast.

Nema jačeg i usto neprolaznijeg osjećanja od žudnje za krvnom osvetom."

6

Sve misli koje navodim iz Đilasova djela, potječu iz knjige *Zemlja bez pravde*.

Ovaj pisac ne daje razloga za dvojbu. On upravo navodi jedan povijesno dokumentiran primjer divljačkog pohoda na muslimane (1924) koji je "pravdan" jednim stvarnim ubojstvom (Srbina) i izmišljenim ubojicama (muslimanima). A to je bio i povod i uzrok mučenja, klanja, zatiranja svega muslimanskog. Ovdje je scenarij bio isti kao onaj koji će se ponoviti gotovo sedam desetljeća kasnije u Sarajevu. Tada kada su nalegli sumorni oblaci na sarajevski obzor, četnici su uprizorili raskošnu svadbu opskrbnjenu zastavama, tradicionalnim amblemima i čovjekomrzačkim pjesmama... Ni danas nije utvrđeno tko je ubojica, ali svi znakovi govore da se radi o Srbinu kojemu je bila namijenjena uloga poticaja za srpsku pobunu i – osvetu. Naoružani Srbi progovorili su jezikom sile, a njihovi nasrtaji bili su usmjereni ka tome da nenaoružane muslimane učine još slabašnjima. "Ali glavno je bilo u samom narodu – stoljećima uvriježena mržnja na Turke (koje su poistovjećivali s muslimanima /napomena E.Ć./), osveta za ono što su muslimani (čitaj: Turci – E. Ć.) činili još u nedavnoj prošlosti, spontana glad za turskim zemljama, koje muslimani kao da bespravno drže – već od Kosova. Niko sve to, možda, nije osjećao jasno, ali da bez njihove ili naše pogibije"... nije moguće raščistiti uzajamne račune i započeti neki drukčiji život – to je ono što ni za trenutak ne podliježe sumnji.

Što, u konačnici, Srbi vide u takvim pothvatima, odnosno namještenim ubojstvima i umjetno izazvanim krvničkim omrazama, pohodima, osvetama... ? Đilas nam je ostavio autentičan i iskren zapis: "Zgražavajući se nad zločinstvima, naš otac je u svemu vidio i nešto što ja i brat nijesmo ni htjeli ni mogli da vidimo – neizbježno istrebljivanje dviju vjera, započeto još mnogo prije: obje moraju plivati u krvi, a biće jača koja ne potone."

Prizor koji ću navesti toliko je morbidan i nevjerojatan da bi ih izbjegao dočarati kad ne bi bio posve autentičan i kad ne bi bio opisan upravo od – Srbina. On je znakovit i po tome što se u ovom ratu ponovio u stotinama slučajeva i, vjerojatno, u još drastičnijim oblicima. Evo kako on izgleda u Đilasovu viđenju: "Jedna grupa napala je na osamljenu kuću muslimana zatekavši ga gdje dere brava. Mislili su da ga samo ubiju i kuću da zapale, ali ih je ono dranje brava podstaklo da samog domaćina objese nogama o šljivik. Jedan od njih, vješt kasapljenju, sjekirom je rasjekao lubinu domaćinovu, ali pažljivo, da ga unutra ne ošteti. Grudni koš se otvorio. Srce je još disalo. Kasapin ga je rukom istrgao i bacio psu. Poslije su pričali: Nije pas htio srce, neće ni on tursko (muslimansko – E.Ć.) meso." I poslovice raširene u tom narodu podržavaju ovakve primjere "čovjstva" i "junaštva" – primjerice, poslovice *Koja ptica pticu ne jede, govna jede* – a to će reći "Čovjek koji ne ždere čovjeka, čovjek nije". Ne mogu se ne suglasiti s Đilasom kada drži da je ovim prekoračeno i ono što nam je prošlost ostavila u negativnom naslijeđu. On kaže: "Činilo se da su ljudi pomrzli ljudska bića kao takva, a da im je njihova vjera samo opravdanje za čudovišnu mržnju."

Ovi ljudi kao da gore od čežnje da osvete – imaginarno ili stvarno, svejedno – Kosovo. Jer svaki čovjek ovoga tla kao da se rađa, živi i umire za ovaj svoj najveći zavjet. Monotoni i sjetni tonovi gusala i otegnuti glas narodnog pjevača samo su zvučni izraz narodne duše kada ona uskrisuje uspomene iz drevne prošlosti koja je, dakako, ispunjena borbom, patnjom i neizvjesnošću. Oni su, na trenutak,

ravnodušni i samo je prividno da se prepuštaju sudbini. Zaogrnuti plaštom pokornosti i neotpora oni pokušavaju izbjeći bilo kakve udarce sudbine. Izvjesna nepokretnost, tromost, pa i oholost izrastaju iz spoznaje kako je zemlja tvrda, a nebo visoko.

Primjetna naklonost gaji se spram njegovanja mitske svijesti. Neki mitovi su pažljivo prenošeni s koljena na koljeno, a samo neki vezani su pak za pojedine povijesne ličnosti. Nije nimalo slučajno što su oznake glavnih poganskih bogova, a posebno vrhovnoga boga, s više ili manje "dogradnje", jednostavno prenesene na najuglednije pravoslavne svece (Sv. Jovana, Sv. Nikolu, Sv. Đorđa i ponajviše na Sv. Savu). To dolazi otuda što je značajna oznaka stare srpske religije *kult predaka* kojim se održava i, u izvjesnom smislu, kultivira tradicija. Zato su oko toga kulta okupljeni svi blagdani u godini, čiji je vrhunac Badnji dan i Krsna slava. Radilo se o slučajnim ili pak periodičnim žrtvama, uvijek su one usmjerene k precima. Možda i nije pretjerano reći da se cijela srpska religija iscrpljuje kultom predaka. I značajni srpski znanstvenici opetuju tvrdnju kako je privrženost srpskoga naroda poganskoj vjeri sve do našega vremena nešto što ne podliježe sumnji. U strukturi religije pravoslavnih na ovome tlu, više ili manje sukladno, na okupu su i isprepleću se elementi poganstva, drevnih vjerovanja, specifičnog prihvaćanja pravoslavlja s pretežitim utjecajem svetosavske duhovnosti, pa se javljaju unutarnji otpori na crti utkivanja u europsku civilizaciju. To je jedan od najdubljih socijalnih i duhovnih problema. Elita srpske inteligencije često biva zamorena, čak skrhana neuspješnim pokušajima da ovim stidljivim procesima pruži ohrabrenje. Nemir i nezadovoljstvo što se rađaju u tome habitusu, paradoksalno, s vremena na vrijeme prijete odustajanjem od takvih nakana, rađanjem nekog unutarnjeg beznađa, što ponekad rezultira učincima zatiranja začetih procesa, čak njihova odbacivanja. A čovjek ne može postići ispunjenost svoje ličnosti, ne može stasati u identitetu bez povijesnoga naslijeđa, onih tisućstrukih niti što ga ukorjenjuju u njegovoj osebujnoj naravi. Svaki misaoni čovjek nalazi se na duhovnom raskrižju: ili prodiranjem u bit vlastite ličnosti, iznošenjem iz njenih tamnih dubina sadržaje kolektivno nesvjesnog koji se trebaju naseljavati u polje svijesti; ili – na čemu inzistira pravoslavna duhovnost – punoću vlastite osobe postići pomoću svetih tajni i predanja u Crkvi. Izgleda mi nedvojbeno da se u srpskoj kulturnoj tradiciji bitno iznova događa sraz između nakane da se ovi procesi vežu za institucije šire kulture ili da se pak iscrpljuju u dimenziji svetih tajni, u jedinstvu "sa svima svetima". Pri tome svemu bitnu ulogu imaju roditelji, njihov glas u djeci, i to utoliko više ukoliko uznastoje da im obrazac formiranja identiteta bude nosilac vrijednosti, uzor. Naime, rano poistovjećivanje s mnoštvom uzora ne prenosi se mehanički na ljude u formiranju, nego je u konačnici izbirljivi zbroj. Tako se osobna povijest ukršta s povijesnim procesom preko bajki, mitova, religije. A Srbi su zacijelo narod koji pobožno prilazi prošlom, površno sadašnjem i ne bez strepnje budućem. Srbin sebe integrira na individualnoj razini samo pomoću integriranja kolektiva u povijest. Taj je proces krajnje prkosan, neizvjestan, budući da ga čine elementi biološko-povijesno-kulturnog koji su združeni te pružaju ukočeni otpor za bilo kakvu promjenu. Što je to drugo nego osebujna vrsta Jungovih arhetipova? Jer oni u sebi sjedinjuju naslijeđene dispozicije psihičkog karaktera, koje su bitno određene nečim što je prije bilo

kakva iskustva. Proces osvješćivanja ne samo da pruža mogućnost pojedincu da se samootkrije nego ga potiče da se sada, obogaćen tom spoznajom, vrati u okrilje kolektiva. Kada bi ovaj proces više nosio *načelo ljubavi* nego *načelo zbilje*, on bi imao dalekosežne i po kvaliteti poželjne učinke. Iako sveti oci drže da se ponašanje ne može svesti na ugledanje koje se poistovjećuje s oponašanjem, već je bitan unutarnji doživljaj, ipak se malo tko domogne takva poimanja ovih nezamjetljivih, a tako važnih procesa koji prožimaju ličnosti i kolektive. Bojim se da je upravo osjećaj strepnje i čak straha od stvarne ili sugerirane opasnosti nagomilao toliko energija zla da se sve u ishodištu preokreće na zlo. Uostalom, Jung je uvjerljivo pokazao kako je priroda isto toliko u znaku zla koliko i u znaku dobra.

Povijest na našem tlu nedvojbeno pokazuje da je zlo zaseban entitet, a ne jednostavno odstupanje od dobra, ponižavanje dobra. Osvješćivanjem zla kao nečega što pritajeno leži u nama ne samo da je nužan nego ponekad i dostatan uvjet da ga neutraliziramo, ako ne i posve zatrpamo. Uporno ga izvlačeći na svjetlo dana, naseljavajući ga u polje svijesti, činimo ga dobrohotnim, omogućujemo mu da se ukroti spajanjem s dobrim. Pravoslavno bogoslovlje, međutim, iznova nastoji pokazati kako je izvorni religijski čovjek dobrohotno biće, odnosno da ogrijevovljenje nije izvorna narav čovjekova, unatoč tomu što se javlja kao psihička realnost. U životu se pokazuje kako ljudi pretežito u ovoj tradiciji poimaju "biblijsko srce u sebi" kao neko apsolutno dobro, a nipošto kao zlo koje se priključenjem preobrazilo. Grijeħ valja razlikovati od grješnika. Jer, kršćanska tradicija ispovijedi i pokajanja podrazumijeva, u izvjesnom smislu, i ugrađen i počinjen grijeħ. Zato čovjek ima mogućnost da se iskreno i duboko pokaje, što, opet, predmnijeva slobodnu volju i težnju za "očišćenjem" te ponudenu božju naklonost. Zbog toga je čin pokajanja okrunjen i terapijskim učinkom, pa iznova čovjeka poziva da ne bude u zavadi sa sobom.

U Dostojevskog dobro ima religioznu, što će reći – moralnu funkciju. On drži da nas ono usmjeruje k vjeri u nadprirodno i u predano služenje kršćanskim načelima ljubavi, vjere i nade u obogotvorenje čovjeka. No, i zlo je po njemu nužan uvjet realiziranja slobode. Ali ogrezlost u zlu nije trajno stanje. Zločin, primjerice, izaziva patnju za učinjeno djelo, na čemu izrasta pokajanje u obliku unutarnje sankcije, pa se sve u konačnici završava kaznom.

Jung je lucidno primijetio da je naklonost spram numinoznog urođena potreba duše, pa je zanemarivanje njezino prijetnja našem psihičkom životu. A religiozno je ono što, dakako, ne može a da ne bude numinozno. Njega mogu činiti duhovi, demoni, zakoni, ideje, ideali, a ne mora biti samo i jedino – Bog. Sukobi unutar ličnosti korijene se upravo u srazu nesvjesnih i svjesnih procesa te se pomoću "transcendentne funkcije" presvođuju pretvarajući se iz jednoga stava u drugi, a da i jedno i drugo – nesvjesnô i svjesnô – i dalje ostaju.

Ne bi se moglo reći da u ratu koji traje sudjeluje mnogo autentičnih kršćanskih pravoslavaca. Prikupljena građa sugerira aproksimativnu prosudbu da su oni, najvećim dijelom, jedna heterogena skupina koju sačinjavaju pogani, praznovjerci, svetosavci, ateisti oskudne intelektualne formacije i slično. Postoji mnoštvo osobina koje ih ujedinjava. One su, nerijetko, prepoznatljive, premda se

nastoje prikriti: odsutnost poštovanja čovjeka, oholost, lišenost bilo kakva oblika milosrđa, bilo kakva suosjećanja za druge. Neki svoj preteški osjećaj straha ublažavaju ubijajući ljude, poneki i sami sebe. Kada se u ovih ljudi ponekad pojave proplamsaji čežnje za iskupljenjem, oni ih tako često usmjere k osveti, što najbolje potvrđuje da odstupaju od izvornoga kršćanstva. U njih se križ kao simbol kršćanskog ujedinjenja ljudi povlači i ustupa mjesto – oružju. Zato je za njih prolijevanje krvi i uništavanje ljudskih života nešto što se ne javlja kao nepremostiva zapreka, nego kao zov zla kojim će se prividno umnožiti dobro. Oni se posve udaljuju od osnovna kršćanskoga načela: "Ljubi gospoda Boga svoga svim srcem svojim i svom dušom svojom i svim umom svojim i svom snagom svojom" i "Ljubi bližnjega svoga kao samog sebe". Onda je posve očekivano da se oni priređuju za porok i da često neskriveno pokazuju pohlepu, razvrat, nečistoću, blud, zavist, gnjev, neumjerenost u jelu i piću, lakomost, lijenost, nemar, što ih, privremeno, baca u očaj spram bezizglednosti svojega vječnoga spasenja.

U ozračju takva ponašanja oni se stalno udaljuju od *blaženstva* koje proizlazi iz Crkve istočnoga obreda. I ne samo to. Počinju postupno razarati svekoliki vrijednosni sustav pravoslavlja dajući svim sastavnicama blaženstva suprotno značenje. Zato se napušta smirenost, odbacuje kajanje, krotkost postaje tuđa, pravda iluzorna, milosrđe besmisleno, čistoća srca uprljana, mirotvorstvo iznevjereno. Strana im je kazna za onoga koji se ogrješuje o pravednost. Kao vrhunac ovako iskošena odnosa prema sebi i svijetu, svako stradalništvo na crti obogotvorenja smatraju "porezom na budale".

Sažeto: *Srbi su* – tijekom domovinskog rata to je bjelodano pokazao – *najprije zlostavljali Hrvate i Muslimane jer su ih* (ne mogavši se prilagoditi na jednak socijalni tretman) *mrzili; kako je vrijeme odmicalo, sve su ih više mrzili upravo zato što su ih zlostavljali.*

Kada je govor o silovanju (žena), naročito muslimanki, onda je na djelu aberacija od svetog, i to pomoću kvazipovijesnih argumenata što se inkorporiraju u tako oblikovanu psihu na način da je kompletiraju i pretvaraju u trajan negativni naboj kojega prožimaju mutni porivi što svoje podrijetlo najčešće vode iz sfera iracionalnog.

Razlikujući "benignu" od "maligne" agresije, Fromm nas je opskrbio misaonim instrumentarijem za prodiranje u moralnu anatomiju Srba, koja se najbolje iskazala u ovome ratu. Ona prva, obrambena agresija "nužna je za opstanak jedinke i vrste, biološki je prilagodljiva i nestaje kad i njen uzrok." Ova pak druga, napadačka agresija svodi se na *destruktivnost* i *okrutnost*, "specifična je za čovjeka i gotovo je ne nalazimo kod sisavaca; nije filogenetski programirana i nije biološki prilagodljiva; nema svrhe, zadovoljstvo nalazi u pohotnosti."⁷

7

Erich Fromm, *Anatomija ljudske destruktivnosti*, I, str. 21.

Malo je naroda u svijetu koji su tako zorno pokazali da više utječe povijest na njih nego oni na povijest, kao što je to slučaj sa Srbima. Ono po čemu su bitno različiti zapravo je povijesna tvorba koja se usidrila u središnje točke njihove ličnosti. Težnjom za nadilaženjem, koja je bitna značajka čovjekova generičkog bića, oni kao da su usmjereni prema osvajačkom. Na njih se gotovo doslovce može prenijeti ono što je u jednom svom tipu opisao Fromm: *"Ako ne mogu da stvorim život, mogu da ga uništim. Uništavanje je prevazilaženje života."*⁸ A duboki su korijeni njihove destruktivnosti i ona traje desetljećima.

Ima li nade? Je li destrukcija, rušilaštvo, zatiranje svih oblika kulture i civilizacije njihova sudbina? To dakako ovisi više o socijalno povijesnom događanju nego o njihovom htijenju. Došli bismo, međutim, u nove nevolje ako bismo ovo potonje podcjenjivali.

II.

Pokušat ću pružiti skicu hrvatske duhovnosti iz koje će se moći barem naslutiti ono što je odvajaju (i suprotstavljaju) od srpske duhovnosti te razlikuje od muslimanske duhovnosti. Kad god se promišlja duhovnost u hrvatskom nacionalnom kontekstu, onda se s dobrim razlogom može reći da u nju, doduše, ulazi iskustveno, koje je – kako u projektu tako i u realizaciji – nešto što se nadilazi i što izlazi iz okvira posve određene racionalne utemeljenosti, točnije: ono joj prethodi, ono je traži i ono može opstati i bez toga odziva. Tomislavu Šagiju-Buniću pošlo je za rukom da tu osebujnu duhovnost pregnantno odredi: "Duhovno, dakle, razlikujemo od strogo racionalnoga. Posjedovanje shvaćanja u pravilu predrefleksnog, da neka ponašanja više vrijede od nekih drugih, da su neka jedina valjana, i to bez ikakve potrebe racionalnog obrazlaganja, čak tako da i u kriznim situacijama čuvaju svoju svetost nasuprot logici zadovoljstva, pa čak i održanja, to smatramo elementarnom komponentom duhovnog u općenitom smislu. U tom se smislu može govoriti i o najraznoličnijim duhovnostima, ne samo o kršćanskoj. Mislim da u tom smislu ne bi bilo nemoguće govoriti čak i o ateističkoj duhovnosti, u ovim našim vremenima."⁹ Ovdje se čovjeku prilazi upravo kao "nedovršenu biću", odnosno "otvorenom projektu" (Gehlen). To je, zacijelo, dostatno prostrana i, istodobno, u svomu sadržaju precizna definicija. U njezinu ozračju moguće je pružiti tek skicu hrvatske duhovnosti. Pojednostavljeno iskazano, ovdje se duhovnost javlja kao "zbroy" umnog i intuitivnog. Racionalno se tretira odmjerenom a ne iscrpljujuće, dok se, pretežito u fenomenima kojim se ono nadgrađuje, i samo donekle povlači ustupajući mjesto imaginaciji, riziku odluke i opiranju bilo kakvoj formuli kauzaliteta.

⁸
Erich Fromm, *Zdravo društvo*, str. 35.

⁹
Tomislav Šagi-Bunić, *Katolička crkva i hrvatski narod*, Kršćanska sadašnjost, 1983, str. 162.

Posvemašnja hrvatska duhovnost najviše duguje oblikovanoj intelektualnoj formaciji teista. Ako se samo pogledaju ruralna područja kao ponajviše kritički segment, onda je teško osporiti kako je i u njima Katolička crkva bila i dobrono ostala kolijevka govorne, glazbene, likovne i – u boljim slučajevima – čak filozofske kulture. Redovito se poistovjećivanje religijskog i nacionalnog ovdje događa samo u socijalnim situacijama u kojima to ne ide na štetu duhovnosti. Nikada se ne prikrađuje religija kao spekulativna činjenica, niti se pak guši osobni senzibilitet njenih nositelja.

Već je mnogo puta primijećeno kako je Crkva bez susprezanja odbacila bilo kakve, makar i tek začete, nakane o kontroli ovozemaljskih vrijednosti, uznoseći načelo autonomije države i kulture od crkvene hijerarhije na sve zamjetniju visinu. U tijeku su unutarnji otpori spram svega onoga što od nje traži da prijede među koja bi dovela u pitanje njenu osebniju narav i njezino specifično poslanje. Na toj crti posve je očekivano da ljudi unutar Crkve "zvone na uzbunu" kad god se, čak i posredno, pokušava fetišizirati i apsolutizirati nacionalno. To je logičan produžetak istovjetnog ponašanja Crkve u prethodnome sustavu, u kojem se ona s punom otvorenošću i dostojanstvom usprotivila duhovnoj dominaciji klasnog.

Sve to, opet, izvire iz njezine nepotkupljive moralnosti koja se, između ostalog, vodi načelom *Bonum ex integra causa, malum ex quocumque defectu*, tj. "Dobro je samo ono što je u svakom pogledu dobro, a zlo je sve ono što je makar u nekom pogledu zlo, iako inače u sebi ima dobra". Spomenuti Šagi-Bunić osnovano drži da je ovo jedno od temeljnih načela kršćanske etike. Ono treba biti promišljeno u ozračju suodnosa sredstava i ciljeva, koji trebaju biti podjednako etički utemeljeni, budući da je u svakom realiziranom cilju sadržano i sredstvo. Na tome izrasta i načelo solidarnosti koje obvezuje da jači pomažu slabijem i kojim se unaprijed odbacuje uporaba sile i prakticiranje moći. Ovo načelo je u ratu koji traje flagrantno narušeno, a pogotovo je onemogućeno "pravo na dom" (*oikos*) i "domovinu" (*patria*). Zato je, po motivu, načinu izvođenja i silnim posljedicama, ovaj rat ponajviše rугanje kršćanskoj etici, premda su agresori i sami kršćani istočnoga obreda.

U ovome ratu ugrožena je katolička i svekolika hrvatska duhovnost. To je utoliko teže i tragičnije što su Srbi – nositelji destruktivne akcije – stjecajem povijesnih okolnosti, ili bolje reći pretakanjem vjere u naciju, svodenjem duhovnog na svjetovno bez ostatka, ugrozili opstanak i vlastite (potencijalne) duhovnosti. Papa Pavao VI., kako primjećuje Šagi-Bunić, "proglasio je da među katolicima i pravoslavcima već postoji duboko zajedništvo koje doduše još nije potpuno, ali je gotovo potpuno."¹⁰ Naime, ovo načelo, koje je osnovica Koncila, svodi se na to da "dobro treba priznati i prihvatiti gdje god se nalazilo, i to treba najprije tražiti, to je prvotno u pristupu čovjeka k čovjeku, pa onda i ljudske skupine prema

10

Tomislav Šagi-Bunić, *Gdje prebiva nada*, Hrvatska kapucinska provincija, Zagreb, 1993.

drugoju skupini.¹² U tome se temelji ekumenizam koji – kada je govor o pravoslavnima na ovim prostorima – uzaludno nastoji uspostaviti Katolička crkva već desetljećima. Premda se i u hrvatskoj duhovnosti poriče postojanje zla kao zasebne egzistencije, to nije zakrilo pogled Hrvatima da se uspješno nose s njegovim suzbijanjem u svim oblicima, unatoč tomu što ga tretiraju samo kao odstupanje od dobra. Zato ova osebujna duhovnost nije samo prihvatila ideju pomirenja nego je spoznala da ona predstavlja jedan od duhovnih oslonaca same hrvatske duhovnosti. Kult (jedne) ličnosti sve se više povlači pred dominantnom vrijednošću demokratske pravne države, zaštite osobnih sloboda, štovanja znanosti i utemeljene solidarnosti. Porazan udarac površnoj interpretaciji načela i zasada katolištva nanijelo je nastojanje Crkve da uspostavi odjeljenu granicu između osobne i kolektivne krivnje. Mislitelji unutar Crkve nisu se ustručavali kolektivnu krivnju smjestiti u tradiciju načela što pripadaju poganstvu. Jer, prosudba i osuda zločina ne može se odnositi na jedan narod, nego se mora uprijeti prstom u krivnju posve određene osobe. Zato se u korijenu guši bilo kakva odbojnost i mržnja kolektivnog karaktera, ali se izbjegava svođenje, u bilo kojem obliku, pojedinca na kolektiv, odnosno pretvaranje krivca u anonimnog, neidentificiranog grupnog ideologa i počinitelja ratnih zločina. Otuda nema mjesta nikakvoj osveti, jer je "nepovrediv duhovni stav katoličkog vjernika" u činu osude bilo kakve mržnje i osvete, nošen sviješću "da u svakom čovjeku, i zaslijepjenom, moramo prije svega vidjeti Božju sliku i priznavati pripravljenost svakog čovjeka i ozdravljivost svih nacija milosrdem Božjim."¹³

Ako se ovaj *croquis* uzme kao pozadina, onda se nije teško uživjeti u dramu katolkinjâ koje su bile silovane, i to od onih koji pripadaju istoj religiji a drugoj Crkvi.

Možda je u pravu Šagi-Bunić koji razlikuje dva načela: *muško* i *žensko*. Prvo se odnosi na autoritet i racionalitet, koji su nam donijeli fašizam i komunizam, stravičnost konc-logora i jezu Hirošime i Černobila. Drugo načelo pak nosi specifično ženske vrijednosti: ljudsku sućut, brigu za drugog čovjeka... Postaje razumljivije zašto Hrvati katoličkog podrijetla toliko štuju, cijene i uznose kult Majke Božje. Aureola svetosti kojom je ona zaogrnuta nemalo utječe na odnos katolika prema ženi. Ona je upravo utjelovljenje senzibiliteta, suosjećanja, nježnosti i pravičnosti. Svako nasilje nad njom, pogotovo ono seksualnog karaktera, izravno dira u osjetljive niti moraliteta, ruga se dostojanstvu i izaziva prezir. Ugroziti ženu kao "sjenku" Majke Marije znači rastvoriti hrvatsku zajednicu iznutra. Nositelji seksualnog nasilja vjerojatno nisu bili poticani samo tjelesnom požudom nego, nadasve, spoznajom da ponižavaju jedan narod, da mu slabe duh otpora, da ga bacaju na koljena. Zar nisu uzvišena vrijednost djevičanstva i prihvaćanje, usvajanje lika Bogorodice jedan od moralnih imperativa svakoj

12

Vidi: T. Šagi-Bunić, *Trideset godina poslije Koncila, Kana*, br. 10, Zagreb, 1992.

13

Isto, str. 30.

ženi? Treba očuvati ljudsku vrstu, obnavljati potomstvo, ali se pridržavati moralnih regula. Usmjerenost k uzletu nataliteta podrazumijeva svetost braka i strogo pridržavanje svih zasada i načela katoličke moralke. Mi ne možemo a da u ovom trenutku ne uputimo svoje misli ženama koje su u ovom ratu bile izvrgnute tjelesnom i moralnom poniženju. Tu nadasve mislimo na silovane žene koje sve svoje tegobe rješavaju na osobnoj razini, ali su posve nemoćne bez posvemašnje socijalne i moralne potpore cijelog društva. "U svijesti o povjerenosti joj zadaći žena postaje jaka, jaka jer joj je Bog 'povjerio čovjeka', jaka uvijek i svuda, pa i u uvjetima društvene diskriminacije, u kojima možda mora živjeti."¹⁴

Nije nam se teško uživjeti u osjećaje, tegobe, brige onih žena koje su zadržavane u logorima srpskih osvajača sve do one vremenske granice poslije koje je nemoguće odstraniti začeti plod. Jer, zna se, Katolička crkva, u ime poštovanja "prirodnih" zakona "službeno osuđuje i protivi se svim oblicima sprečavanja začeca, kontracepcije, a posebno odlučno odbacuje prekid trudnoće, abortus, koje se označava kao ubojstvo još nerođenog čovjeka."¹⁵

Ne treba nas zavarati manji broj silovanih katolkinja. On je, nažalost, isuviše velik razmjeru broja pučanstva katoličkog podrijetla na okupiranim područjima Bosne i Hrvatske. Kao da silovanje baca najveće prokletstvo na ove zločince koji kao da su gasili žeđ pijući morsku vodu. Činjenica silovanja koja u temelju vrijeđa ljudsko dostojanstvo najbolje razotkriva anatomiju morala protagonista rata koji su takve "pothvate" ugradili u svoju osvajačku strategiju. To nije bio incident, slučajnost, nego, naprotiv, nešto što se obavilo sustavno, planski, s predumišljajem. A budući da se dogodilo na način i u opsegu koji je zaprepašćujući, silovanje katolkinja upravo opovrgava tezu o ovom ratu kao vjerskom ratu ili se, pak, radi o tome da je kršćanska religija na našem tlu, preko katoličke i pravoslavne Crkve, stvorila dva modela kulture, potaknula oblikovanje dviju civilizacija te, u konačnici, udaljila katoličanstvo od pravoslavlja onoliko koliko se ovo potonje udaljilo, otuđilo, suprotstavilo autentičnom kršćanstvu.

III.

Bošnjačko-muslimanska duhovnost javlja se kao križaljka orijentalno-islamske kulture i europskog konteksta, koji joj, paradoksalno, prethodi, transponira se pojavom islama na ovom tlu i daruje nam osobite kulturne tvorbe. Gotovo da se sva tajna muslimana u Bosni na duhovnom planu sastoji u tome da ostanu neokrnjeni u islamskoj tradiciji, ali, u isti mah, da upiju u sebe živuće europske vrednote koje su rođene ili se rađaju u krilu kršćanskoga kulturnog kruga. Ovo

¹⁴

Ivan Pavao II, *Apostolsko pismo o dostojanstvu i pozivu žene prigodom marijanske godine*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1989, str. 87.

¹⁵

Maca Jogan, *Patrijarhalizam, mizoginija i religija*, *Sociologija*, Beograd, 2-3/1988, str. 373.

pak, u konačnici, rezultira kulturnim tvorevinama koje su, ma koliko to bilo proturječno, udaljene od islamske kulture drugih naroda koliko i od hrvatske, a pogotovo od srpske duhovnosti. Muslimani su sociologijski zanimljivi utoliko što su, na neki način, sve ono što i drugi na ovom tlu, ali i nešto drugo. To "drugo", dakle, čini ih u nekim elementima sličnima, a u drugim različitim i od aktualnog islama i od aktualnog kršćanstva. Nedvojbeno je da su muslimani i katolici kroz povijest bili upućeni i oslonjeni jedni na druge, i to ne samo – što je slučaj u novijoj povijesti – da bi se oduprli zajedničkim neprijateljima nego i zato da bi optimalno iskoristili sve ono čime se mogu uzajamno obogatiti jedni od drugih na prostranom području kulture i, navlastito, civilizacije.

Moja su sociologijska istraživanja pokazala da na razini *pučke kulture* ne postoji velika udaljenost između muslimana, na jednoj, i kršćana, na drugoj strani. Svijest o vjerovanju u jednoga Boga kojemu su dostupni različiti putovi smanjuje udaljenost, ali svako doziranje povijesnog iskustva i pamćenja povećava je u različitom intenzitetu. Kada je riječ o *učenju* kulturi, ta se distancija neočekivano povećava i, tako često, postaje rigidnom. Ljestvica vrednota katolika i muslimana svoju srodnost i identičnost duguje ponajprije povijesnoj situaciji jednako kao i udaljenosti od pravoslavnih.¹⁶ Iskustvena je evidencija do koje sam došao potvrdila "da je vrijednosni sustav pravoslavnih kudikamo konzistentniji u odnosu na, oprezno rečeno, 'smušenost' vrijednosnog sustava katolika i muslimana. Ovo je tim utemeljenije uzmemo li u obzir aktualni socijalno-politički kontekst u kojemu se vrijednosni sustav pravoslavnih gotovo doslovice afirmira: naime, pravoslavci su, kako se ustanovilo, po svom mentalnom ustrojstvu ratnici (junaci), narod kojemu inteligencija treba da bi ga uznijela i opjevala njegovo junaštvo, politički aktivist da bi osvojeno politički operacionalizirao, tehnički intelektualac da bi na osvojenom organizirao život i, napokon, svećenik, da bi sve to skupa blagoslovio."¹⁷

Domaći islam priman je od srednjovjekovnih žitelja (patarena, glagoljaša, katolika i neznatnog broja pravoslavnih), širio se preko ratničkog naroda u vrijeme kad je islam u svojoj duhovnoj domovini doživio svoju silaznu crtu. Prenošen na eminentno slavenski etnički element, on je u sebi sjedinjavao običajnost, kulturu i civilizaciju, koja se javljala u sinkretičkim oblicima onoga izvana unesenog i onoga što se zateklo. Prevjereni nisu samo mijenjali tip mišljenja nego, postupno, i način življenja. Otuda raznorodne crte koje su utkane u muslimanski mentalitet: osjećaj strepnje, straha, vrludanje oko prosudbe na čijoj je strani sila, a ne neke etičke i kulturne vrijednosti. Poradi svega toga muslimani su, spoznavajući ugroženost u svojoj poziciji između "križa" (katolici) i "krsta" (pravoslavci), pribjegavali, kao sigurnoj zaštiti, uvažavanju drugog i drukčijeg. Ovaj proces kočili su neprosvijedeći islamski službenici (hodže), namećući vlastitu mjeru u

16

Vidi: Esad Ćimić, Bosanska raskrižja, *Društvena istraživanja*, br. 14, 1994.

17

Isto, str. 627.

kulturi i prosvjeti, koja je – podržavana pogrešnom interpretacijom *Kur'ana* – činila od njih zatvorenu grupu što se opire novom, neizvjesnom. Zavidan doseg duhovnosti postizao se u tankom, elitnom sloju stvaralačke inteligencije.

A položaj žene, zabrinjavajuće nepovoljan u društvu, nije bio pravocrtno produžen unutar obitelji. Tako u jednom od Poslanikovih *hadisa* (islamska tradicija) stoji i ovo: "Prema ženama su velikodušni i pažljivi samo plemeniti ljudi, a žene ponizuju i zlostavljaju samo oni koji su loši i niske naravi."¹⁸ Doduše, dopušteno je mnogoženstvo. Razlika između muškarca i žene unutar islama ne potječe iz različitog odnosa prema njihovim ličnostima, nego iz različite naravi žene i muškarca i njihovih različitih funkcija u obitelji i društvu. Izjednačavanje odgovornosti spolova upravo najviše govori o tome kako su oba spola kao nositelji moralnih i ljudskih vrijednosti podjednako tretirani.¹⁹

Za razliku od kršćanstva, islam ima poželjnu prosudbu ljudske čulnosti. Čak i u *Kur'anu* postoji izreka: "Seks ima ljepotu planina". Unatoč naklonosti spram osjetilne i seksualne naravi žene, prakticiranje seksa dopušta se isključivo u braku. Na čovjeka se gleda kao na znak Božje svemoći na zemlji, a ne kao na grešno, proketo biće. "Najsavršeniji među vjernicima je onaj koji je najbolji prema svojoj ženi".²⁰ Islam pridaje osobit značaj ulozi žene-majke. Ona, po *Kur'anu*, postaje nezamjenjiva žrtvujući se za svoje dijete – od nošenja u vlastitoj utrobi do mnogih odricanja tijekom njegova odgoja. Nježnost, dostojanstvo i plemenitost, osjećajnost, moralna uznositost i samoodricanje – sve su to svojstva žene na koja se ukazuje, kojima se divi i zbog kojih je gotovo svaki musliman neizlječivo povrijeđen kada se u bilo kojem obliku netko obrušava na njegovu ženu.

U islamu se njeguje i kult ženskog tijela koje treba biti sklonjeno od pogleda muškaraca. Otuda pokrivenost muslimanke, mada su podijeljena mišljenja u interpretaciji obujma tijela koje treba biti sklonjeno od pogleda. Uostalom, ovo nastojanje je sukladno i islamskoj arhitekturi koja je u znaku velikih zidova koji

18

Hadis br. 831.

19

Prije pojave islama Arapkinja je bila u teškom socijalnom položaju. Tek što se rodi, često je njena egzistencija bila dovođena u pitanje (ubijanje ženske djece). Muhamed je, međutim, odlučno prekinuo ovaj nehuman običaj, a *Kur'an* na raznim mjestima ovaj barbarski postupak oštro osuđuje. I na mnogoženstvo treba gledati u svjetlu ondašnjeg vremena. Predislamski Arapi (mnogobošci) imali su poliandriju i poligamiju. Čim se uspostavio, islam je ukinuo poliandriju, a zadržao – upravo zbog pogibelji u ratovima – mnogoženstvo. Ono je tada imalo svoju socijalnu funkciju zbrinjavanja i milosrđa, ali je začuđujuće da se do danas i u nekim našim krajevima nerazumno zadržalo. Ne samo da je Muhamed zabranio ubijanje ženske djece nego je zabranio udaju djevojaka bez njihova pristanka, dok je razvedena žena dobila pravo na naslijeđe. Rođenje djeteta dočekuje se s velikom radošću, ali pretežit broj obitelji, po inerciji, ushićenije prima dječaka od djevojčice.

20

Dr. M. Hamidullah, *Uvod u islam*, Starješinstvo Islamske zajednice, Sarajevo, 1982, str. 166.

omogućavaju ležernije kretanje, intimnije ponašanje i koji su pravi ambijent za nastanak znamenitih sevdalinki iz kojih zrači tiha sjeta i neizmjerena tuga.

Sudeći po tome kako se veoma sporo bilo što mijenja pod okriljem islama, ova duhovnost je – na našem prostoru s manje intenziteta – proizvela sporost pokreta, misao koja je priviknuta na gotovo rješenje, uniforman obrazac, zamrznuće u traganju. U tome ozračju valja promatrati otpor preobrazbi, oklijevanje u napuštanju onoga na što se naviknulo te izvjesno ugrožavanje osobnosti koja iskazuje drukčije sklonosti. U ovoj kulturi i civilizaciji, možda više nego u drugim, osjećamo surove posljedice zatvorenosti, čežnje za sigurnošću i izbjegavanje pamćenja neugodnog. Za muslimane je zaborav prekid s prethodnim, grubim i turobnim, a kritička svijest koja se s vremena na vrijeme pomoli silno ih uznemiruje, jer je doživljavaju kao proces osvješćivanja u vlastitu nemoć. Tako se događa da prisvajanje izvjesnih vrednota postaje najčešće znak da su one već u službi prošlog, da su povijesno mrtve. Razočaranje se pretvara u ravnodušnost, u beznadno iščekivanje. Okovana svijest, urasla u ukočenu tradiciju i nenaklonjenu povijesnu sudbinu, svaku izmjenu doživljava bolno, ponekad tragično. To ponekad proizvodi neko rastrojstvo, dvojnost, oklijevanje. Prijašnja država naklonjena ateizmu, ponekad i ne htijući, suzbijala je njihov duhovni život. Oni su se branili mimikrijom, a njihovo svećenstvo išlo je linijom manjeg otpora kako bi preživjelo, podliježući često svemu onome što je probitačno. Vjera je gotovo svakodnevno iznevjeravana. To je okvir i za promatranje dostojanstva i časti žene. Mnogi drže da onaj tko nije sposoban da to obrani, ne zavređuje ni da živi. Svako, a posebno seksualno nasilje nad ženom suzbijalo se svim sredstvima. "Vidite, ja imam sina i kćerku. Sutra, kad bih morao birati, ja bih prije izabrao da mi sin pogine nego da mi kćerka bude silovana." Ovo nipošto nije usamljena izjava jednog muslimana. Jer, svi ili gotovo svi, svaku silovanu ženu izjednačavaju sa silovanjem vlastite žene ili kćerke, pa je poneki od njih spreman za to založiti i život.

Sve su to razlozi zbog kojih je silovanje muslimanke potresalo cijelo muslimansko društvo. Pothvat na koji su se odlučili barbari srpske provenijencije pogađa u samo središte iz kojega emanira mnoštvo vrednota što iznova intenziviraju društvenu koheziju. Poniženje žene u nazočnosti roditelja, braće, susjeda, grupno poniženje mnoštva djevojaka i svake posebno nošeno je pakosnom idejom javnog poniženja i obeshrabrenja nositelja bilo kakvog otpora. Dominacija nad ženom, slamanje njena otpora i dostojanstva nešto je što se produžava u muškarcu – borcu. Pokazalo se, međutim, da je ta prosudba pogrešna, budući da se tradicionalno njegovana odbojnost prema osveti naglo povukla i ustupila mjesto primjerenijoj odmazdi.

Ophrvani razočaranošću što se nije očitovao trajniji i ubojitiji otpor, neki muslimani su pretrajali rat nošeni težnjom da uspostave porušenu čast, uvjereni da im se nikada ovo neće dogoditi ukoliko se osvijeste u pogaženi moral osvajača i vlastitu prikraćenost u povijesno pamćenje.

Razmišljajući o tome pod koji se zajednički nazivnik može podvesti fenomen silovanja, odlučio sam se na pojmovni par *problem – misterija*. Ako je, naime, *problem* nešto što nam je pred-metnuto, izvanjsko, što stoji na putu, što se može rješavati i, izvjesno, riješiti, onda je *misterij* ono što je u nama, što nam izmiče, što nije zagonetka (koja bi se, onda, mogla odgonetnuti), nešto u čemu se svaki misleći čovjek nalazi, u izvjesnom smislu, zatvoren. Umjetničko štivo, koje slijedi ovom razmatranju, ostavilo nas je zdvojnim, uvidjevši da spomenuta pojava sadržava i jedno i drugo.

Leszek Kolakowski u svom prilogu *Preko pokretnih ruševina*, iščuđavajući se mnogo čemu što je slijedilo nakon urušavanja komunizma, osnovano primjećuje da čudo, redovito, nikada nije potpuno, pa se može ispostaviti kako je u danim okolnostima pored onog ostvarenog bilo još i mnoštvo mogućnosti – izlazâ. Ovo pak podrazumijeva da Kolakowski ostaje pri svom davnašnjem uvjerenju po kojemu se može barem dijelom kontrolirati vlastita sudbina te da čovjek nipošto nije samo "trska među viorima". Ništa se, zacijelo, nije moralo dogoditi, još manje na način na koji se to događa pred našim očima. Ako to ne mislimo, onda držimo da je čovjek, za razliku od drugih bića, rob koji misli. I ništa više. Činjenica slobode i odgovornosti nudi čovjeku mogućnost da napusti ovaj začarani krug. Uostalom, on primjećuje: "Ni jedna nesreća u politici ne mora se dogoditi; ako se i dogodi, postoje ljudi koji su za nju odgovorni, kao što se moraju naći i oni koji će iz nje društvo izvući."²¹

Gledano iz sociologijskog kuta, moguće je doći do osnovnih tipova silovanja. Tako, primjerice, stručnjaci *KEUN-a*²² utvrđuju pet osnovnih vrsta silovanja:

a) Manji broj pojedinačnih slučajeva počinjenih seksualnih zlostavljanja što su usko vezani za unošenje strepnje i straha u određene etničke skupine i nastojanje da se otme sva imovina. Sve se to obavljalo pod prijetnjom smaknuća i bilo je karakteristično za prve dane oružane akcije napadača.

b) Pojedinačna ili pak u manjim skupinama izvršena seksualna nasrtanja, koja su često povezana s oružanim sukobom. Ona se u pravilu obavljaju javno i također imaju za cilj zastrašivanje što većeg broja ljudi.

c) Silovanja u logorima i zatvorima. U te ženske logore mogli su doći i dolazili su da vrše seksualno nasilje čuvari logora, vojnici, paravojska, pa čak i civili po vlastitoj želji, koji su obično odvodili žene a potom ih ili vratili ili – ubili.

d) Individualna ili pak skupna silovanja i različita seksualna ponižavanja i zlostavljanja usmjerena protiv žena kao javna demonstracija svakovrsnog mučenja, s

21

Commentaire, lipanj 1993.

22

Komisija eksperata Ujedinjenih naroda (KEUN) formirana je sa zadatkom da utvrdi teška kršenja međunarodnih humanitarnih prava na tlu bivše Jugoslavije, pa je zapaženu pozornost posvetila i problemu silovanja. Statut *Međunarodnoga suda u Haagu* silovanje tretira kao zločin protiv čovječnosti.

nakanom da se ubije duh otpora ne samo onih koji su trenutačne žrtve nego i onih koji su prisiljeni da tome budu nazočni.

e) Izdvajanje žena i odvođenje u hotele i slične prostore namijenjene isključivo seksualnom zadovoljavanju. Njima je bila namijenjena – da li sretna ili nesretna – sudbina da budu smaknute. "KEUN je izričit u svojim zaključcima", kazuje Leila Viteškić, glavna analitičarka u sarajevskom *Institutu za istraživanje zločina protiv čovječanstva*, "da su žrtve uglavnom Muslimanke, a izvršitelji Srbi."²³

Spomenuta analitičarka osnovano primjećuje kako je "bitno prepoznati da su žrtve silovane prije svega zbog pripadnosti dvjema nacijama, a tek potom zbog pripadnosti ženskome spolu."²⁴ Po rezultatima istraživanja koja su se do tada obavila, silovano je više od četrdeset tisuća žena. Motiv je više nego bjelodan. "Brutalna su silovanja neprijeporno u funkciji etničkog čišćenja. Što drugo zaključiti o višekratnim silovanjima pred svim mještanima kada ni nudenje čitave imovine nije moglo prekinuti ponižavanje, masakriranje i ubijanje. Poruka je nakon toga jasna: morate napustiti ovo područje, na njemu nemate pravo živjeti. Jer ako se uništi žena, uništen je stup obitelji."²⁵ Jedna od specifičnosti ovih zločina u Bosni jest i to što je "pomaknuta dobna granica tako da su sve češće i djevojčice žrtve masovnih, višekratnih i sustavnih silovanja."²⁶

Osobna drama je, najvjerojatnije, trajnija, dublja i bolnija. Moguće je uživjeti se s onim što proživljavaju "dvostruke majke". Snagom genocida u njima samima uništava se majčinska ljubav. Na djelu je silna uvrijeđenost, neprolazna poniženost, pa čak i prezir vlastita bića. Psihologizma ostaje zadaća da objasne kako majka koja, po svojoj naravi, pojavu novog bića dočekuje s ushitom i veseljem, kako ta ista majka sada doživljava pojavljivanje neželjenog, iznudenog bića? Dubina razočaranja može se naslutiti u izjavi jedne žene koja je, nakon dugotrajnog tumaranja potpuno naga po hercegovačkom kršu, odustala da skine uniformu s ubijenog čovjeka – silovatelja: "Ova me uniforma silovala i radije ću ići gola."

Najteže pada što se u ovim majkama, ni krivim ni dužnim, začinja odvratnost spram samih sebe, spram svoga tijela. "Kad sam ušla u kuću počela sam da se udaram u stomak i noge, jednostavno sam mislila da je to kraj svega, padalo mi je na pamet samo da se ubijem." I religioznost koja je do tada u nekih bila posve potisnuta, sada počinje izrastati na oštrici očaja. U toj se molitvi isprepliću

23

Vjesnik, 23. siječnja 1995, str. 6.

24

Isto.

25

Razgovor sa Leilom Viteškić, glavnom analitičarkom u *Institutu za istraživanje zločina protiv čovječanstva* Vlade BiH, *Slobodna Dalmacija*, 6. studenog 1994, str. 9.

26

Isto, str. 9.

čuđenje i nada. U tim trenucima izroni u svijest "zakon susjedstva" koji se oglasi kao omamljiva iluzija: "Manje ili više, sve sam ih poznavala, bili su mještani... Kad je naredni počeo da čini svoju divljačku pohotu, izgubila sam svijest. Više se ničega ne sjećam. Ne znam koliko je trajala moja nesvjestica. Čula sam da mi zapovijeda da ustanem. Nisam se bila u stanju podići na noge niti sam znala da ljudi mogu biti tako zli."

Naš pisac priopćuje: "U Bosni, toj svojevrsnoj pozornici patnje, četiri mjeseca je djevojka pred publikom svakodnevno silovana. Mladi četnici su na tom poligonu silovanje izučavali kao vještinu ratnog pobjeđivanja. Kroničari ne pamte da je mučenici netko pomogao. Tko bude pisao povijest naših dana morat će zamijetiti da se Bosna sama u sebi bila zagubila."²⁷ A nešto dalje, jedan njegov junak primjećuje: "Poštenje žene je nešto sveto. Tako shvatanje bi moralo biti u duši svakog muškaraca, a nije! U kraju u kojem sam rođen, svi odrasli znaju poruku: onaj ko nije sposoban odbraniti čast žene, nije dostojan života... Narodna otpornost i snaga trpljenja spretno je gradila heroizaciju duha... Niko nema pravo dirati u ženinu osjećajnost, osjetljivost, ponos! Ostaju teške opekotine na duši. Naše žene su toliko ponižene, postidene, potresene!... Vidite, ja imam sina i kćer. Kad bih morao birati, bez razmišljanja bih izabrao smrt mojeg nasljednika, nego da mi neko kćer obeščasti... Ja svaku silovanu ženu doživljam kao silovanu suprugu ili kćer."

Grupna, obiteljska razina također je sociologijski poticajna. Na obiteljskom portretu javlja se mrlja, ožiljak. Kako vrijeme odmiče, to članove obitelji sve više progona, pa ih svladava navada da zaborave društveni okvir, prilike i neprilike s kojima su bili suočeni u tom trenutku. Ostaje beskrajna mržnja prema počinitelju toga djela. A ona se, srećom samo ponekad, počinje u blažem obliku prenositi i na stradalnicu. Ljudi se zaborave i počinju okrivljavati žrtvu što nije digla ruku na sebe. Sve to ponekad prerasta u pravi mazohistički ritual u kojemu, naposljetku, posve nevina stradalnica počinje mrziti i samu sebe. Obično se, srećom, nađe pokojni srodnik ili prijatelj: "Hrabrio sam je i molio da izdrži. Odgovorila je da će biti hrabra sve dok ono što je u njoj ne rodi, a onda će ga zadaviti rođenim rukama. Potom se kao ispravila... Neće ga zadaviti. Ako rodi muško, othranit će ga, ime mu neće dati, dat će mu broj, ali će ga naučiti da vraća milo za drago. Oko za oko. Naučit će ga kako da ubije i pobjeđivati, a ne samo trpjeti podložništvo i uzmicanje... O njoj često razmišljam. Njena je patnja veličanstvena u svojoj strahotnosti..."

Od tog prijelomnog trenutka, od te neizlječive torture, poniženja i tragedije koja ne pozna granice, život žrtve i svih onih koji su uz nju, čak cijelog naroda, počinje nalikovati na osuvremenjeno ropstvo. "Ali svaki život kojim se čovjek posljednji dan nekog razdoblja – mjeseca, godine, dvadeset godina napora – nužno

27

Nusret Idrizović, *Silovanje Azre*. (Svi umjetnički izvodi u daljnjem tekstu iz ove su knjige dokumentarne umjetničke proze.)

nalazi u istom položaju kao i prvog dana slični na ropstvo."²⁸ Umjetničko uprizorenje ove situacije izgleda još sugestivnije:

"Cijela Posavina bila je jedno veliko mučilište i sramotište – tiho će Adaleta. Vidi se, osjeća: patnja joj plače u ispaćenim očima. Zaplameni joj lice, pa uslijedi proklinjanje svakakvoga i svačijega siledžijstva.

S neprijateljima živjeti moguće je samo ako se ima prijatelje, a ona ga nije imala. Prijateljstva su bila sva poubijana lažima. Valjalo se uvući u čahuru svojeg jadnog bića i šutjeti."

Jer: "Tužno je kad pojedini akademici počnu padati u ambis svoga plemena! Ne samo što Bošnjacima hoće oduzeti povijest, nego povijesti oduzimaju Bošnjake! Rekao bi čovjek da siju smrt u ime nekog ideološkog cilja, a zapravo su, zar ne, obični kriminalci!"

Kakva je sudbina neželjene djece? Niti su krivi, niti zaslužni za svoju budućnost. Može bitno je da postanu mnogo što: moderni janjičari, osvetnici u službi svega što je nemuslimansko, odnosno nehrvatsko, spokojna djeca roditelja koji su ih prisvojili i izveli na "pravi put"... Štoviše, oni se mogu odgojiti kao najveći protivnici vlastita naroda. A što sve mogu biti buduće djevojke? Sve ovo i još "žene u bordelima" ili, u boljim slučajevima, fizička radna snaga i slično. Čak neki mogu biti i "inventar" i "objekt" znanstvenih laboratorija za znanstvene pokuse.

Majka koja ga nosi, prirodno, rado bi ga odbacila, ako već nije kasno... Jer, ta spoznaja da mu je otac nasilnik, zločinac – normalan ili patologiziran, svejedno – vodi ovu osobu k pomisli: neće li nešto, makar zalutalih, očevih gena donijeti sa sobom? Rizik je jednako dramatičan i univerzalan. A tek što reći o djetetu koje je naknadno spoznalo tko mu je (bio) otac?

Pojednostavljeno iskazan, izbor može biti dvojak: odstraniti začecje i time uništiti trajno vrelo osvete zadržavši mržnju; ostaviti plod – ne odstraniti korijene osvete i, može bitno, iskorijeniti mržnju. Ni umrijeti, ni preboljeti! Pisac kaže: "Kad im netko pogine, stradavaju nove i mlade uhićenice. Radili su im svašta. Najgore su prolazili protivnici mržnje i nasilja."

Što poslije svega? Svakako nije dostatno suosjećati sa žrtvama, pružiti im materijalno-novčanu potporu, omogućiti da nastave golo postojanje. Valja udružiti napore u društvu kako bi se stvorila ugodna atmosfera, koliko god je to moguće, sretne proširene obitelji, koja je lišena njegovanja sažaljenja ali razvija suživljavanje, suosjećanje. Gotovo neprekidni intelektualni razgovori, oslonac na znalačku podršku psihologa, antropologa, povjesničara, sociologa... Jer, rane su duboke i njihovo zaliječenje jedva da je moguće. Imali smo prilike čuti čovjeka, po zanimanju zidara: "Nakon rata ponudit ću svoje ruke i svoje umjeće da bismo saznali toliko visok zid kako moje oči nikada ne bi više ugledale Srbe." Slušajući njega ne mogu se oteti dojmu kako sve religijske zabrane i sva prijetnja

paklom ne mogu spriječiti neke ljude da posegnu za osvetom. Osvete će biti. "Ako je netko u ratu izgubio nekog bliskog", priopćuje jedan stradalnik, "nema tog zakona koji osvetu može spriječiti." Ali nailazi se i na druge tonove. Tako će jedan: "Sarajevo i zaslužuje da se voli, jer ne umije da odvajaju ljude."

Umjetniku polazi za rukom da na ovo odgovori uvjerljivije: "A što se oprosta tiče i budućeg zajedničkog života, teško je biti pametan. S tim u vezi, pitao bih: Čemu praštati onome ko to ne traži? Pamtimo i vraćajmo, u tome je sve!... Ratni zločinac mora biti osuđen. Ne znam da li i pogubljen. Na Balkanu je svaki zakon privremen."

Evo zanimljivog dijaloga:

"Razmišljate li o osveti?"

– Meni to vjera zabranjuje.

– Znači, praštate li?"

– Ne, nisam to rekla. Nikada im neću oprostiti. Neću oprostiti ni sebi samoj. Previše sam vjerovala. Svakome. Najviše komšijama. U nas je komšija preči nego brat. Svetinja, eto.

– Još mi nije jasno: jeste li za osvetu ili ne?"

– Kad baš hoćete, ne bih se svetila narodu. Ni jedan narod nije kriv. Možda bih teškoj kazni podvrgla neke silnike, i to ja osobno, a ne da im sudi netko drugi. S obzirom da je to nemoguće, odustajem od osvete. Neka im Bog sudi!"

Je li moguće mrziti što je čovjek učinio a da tu mržnju ne protegne i na čovjeka? Preporučuje se da se ovo primijeni na sebe. I da se tako isproba. Volimo li mi sebe i nakon toga što smo ustvrdili kako preziremo vlastiti kukavičluk, uobraženost ili pohlepu? Voleći drugoga ili sebe, mi teško pristajemo da uvidimo stvarno ponašanje. Uostalom, i kršćanstvo, primjerice, od čovjeka ne traži da smanji mržnju prema svim oblicima okrutnosti i podmuklosti, ne treba se čovjek u tome susprezati, ali čovjeku savjetuje da to radi na način kao što bi radio u vrednovanju vlastita ponašanja. A to će reći osjećati žaljenje da je čovjek bio u stanju nešto tako strašno učiniti i, u isti mah, (ako je to moguće!) nadati se da će od toga nekako, nekada i negdje dotični biti izliječen i ponovno učinjen čovječnim. I Meša Selimović u svojoj *Tvrđavi* piše: "Najbolje je zaboraviti, da umre ljudsko sjećanje na sve što je ružno, i da djeca ne pjevaju pjesme o osveti."²⁹ Ali kako je to moguće, ako je budućnost "nešto sumorno, nesnosno, nešto pred čime misao uzmiče."³⁰ Ne uložimo li napor da to izmijenimo, prošlost će se vratiti u još gore izdanju. Izgubili bismo i ono što nam je preostalo. A ako je pak čovjekovo poslanje "da postigne čistu radost preko patnje", mi smo na najboljem putu da izmijenimo i prošlost, a ne da nam se u budućnosti javi u još nakaznijem vidu. Treba jednostavno posegnuti za riječima koje izražavaju ne samo veličinu

29

Meša Selimović, *Tvrđava*, Svjetlost, Sarajevo, 1970, str. 7.

30

Simone Weil, isto: str. 143.

nesreće nego i navještanje budućnosti sa smanjenim zlom. "Ono što zločincu nije osjetljivo jest zločinstvo. Ono što nevinom nije osjetljivo jest nevinost."³¹

U svijetu u kojemu se etičke, estetičke i socijalne norme rasplinjuju u vlastitoj promjenjivosti, u svijetu u kojemu je sve stavljeno na kušnju i u kojemu nema posve sigurnih znakova Istine, Smisla, Ljepote, Dobra i Sreće, jedino što ostaje jest – *Nada*. Ma koliko bila hirovita i neizvjesna, dimenzija budućnosti postaje bitna, budući da naše nade teže prema njoj, tražeći spas tako često izvan međa ovoga svijeta, oslanjajući se na apsolutnu, vječitu zbilju iz koje izrasta i na kojoj se temelji ova vremenita, iskustvena stvarnost. Jer, beskonačno je prisutno u konačnom, vječno u promjenljivom, smisao u besmislu, istina u laži, dobro u zlu... Ekstatički otvoreni, mi pokušavamo živjeti u nadi kao traganju koje nam omogućuje nadilaženje svega postojećeg i dobacuje nam poruke iz budućnosti. Jer: "Ako se netko nada, neće naći nenadano jer se ono ne može pronaći i nije pristupačno."³²

31

Simone Weil, isto: str. 251.

32

Heraklit, Fragmenti, u: H. Diels, *Predsokratovci*, Naprijed, Zagreb, 1983.

WORSE THAN EXECUTION A Sketch for a Sociological Reflection on Rape

Esad Ćimić

Institute for Applied Social Research, Zagreb

In the text the author attempts to sociologically reflect on rape in the context of particular spiritualities – the Serbian, Croatian and Muslim. The Orthodox creed transformed into "svetosavlje" (the concept of Holy Sava) has become an inarticulate, rigid ideology distancing itself from the definition of religion as love (towards God) and turning it all into hatred. Crucified between the attempt to conquer original faith and the notion that this has not been historically destined, the people of the "Holy Sava" tradition have become trapped in their unquenchable desire to spread in space by killing, conquering, destroying and raping. The data gathered suggests an approximative conclusion that they are not authentic Christian Orthodoxists but for the most part represent a heterogeneous group. In Croatian spirituality the being of evil as a separate existence is disputed. However, this has not prevented the Croats from successfully coping with it and fighting it in all its forms. This particular Croatian spirituality has not only accepted the idea of conciliation, but it has become aware that it represents one of the latter's fundamental supports. People of thought within the Church did not hesitate to place collective guilt in the tradition of principles that belong to paganism, for the judgment and condemnation of crime must point a finger at the guilt of a very definite person. Almost all of the Muslims' spiritual secret in Bosnia is to remain intact in the Islamic tradition, but at the same time to absorb all the living European values born or yet being born under the wing of the Christian cultural circle. This, ultimately, results in cultural creation which is, however it may seem contradictory, far away from the Islamic culture of other peoples as much as it is remote with regard to Croatian, and especially Serbian spirituality. Muslims are in this land, in a way, all that the others are, but also something else. Muslims and Catholics have indisputably throughout history depended on each other, and not only – such as the case is in recent history – to fight a common enemy, but also to make the most of all with which they can spiritually enrich one another.

SCHLIMMER ALS HINRICHTUNG

Skizze einer soziologischen Untersuchung der Vergewaltigung

Esad Ćimić

Institut für angewandte Sozialforschung, Zagreb

Der Verfasser dieses Textes ist bemüht, das Phänomen der Vergewaltigung im Kontext gesonderter Spiritualitäten wie der serbischen, kroatischen und moslemischen zu untersuchen. Durch Verehrung des serbischen Nationalheiligen Sava (dem die serbische Kirche ihre Selbständigkeit verdankt) wurde der orthodoxe Glauben zu einer unartikulierten, rigiden Ideologie, die sich von ihrer Bestimmung als Religion der Liebe (zu Gott) völlig entfernt und in Haß verwandelt hat. Zerrissen zwischen den Bemühungen, den ursprünglichen Glauben für sich zu gewinnen, und der Erkenntnis, daß ihnen dies von der Geschichte nicht beschieden ist, werden die Anhänger des hl. Sava zu Sklaven ihres niemals aufgegebenen Wunsches, sich räumlich auszudehnen und dabei zu töten, erobern, zerstören und vergewaltigen. Das zusammengetragene Material suggeriert das approximative Urteil, daß es sich dabei nicht um authentische Anhänger der christlichen Rechtgläubigkeit handelt, sondern um eine vorwiegend heterogene Menschengruppe. Die kroatische Geistigkeit negiert das Böse als gesonderte Existenz, doch hinderte dies die Kroaten nicht an der erfolgreichen Bekämpfung des Bösen in all seinen Erscheinungsformen. Die spezifische kroatische Spiritualität hat nicht allein die Idee der Aussöhnung akzeptiert, sondern auch erkannt, daß sie eine ihrer Grundfesten darstellt. Denker aus den Reihen der Kirche zögerten nicht, das Phänomen kollektiver Schuld der Tradition von Prinzipien zuzuschreiben, die dem Heidentum angehören, denn bei der Verurteilung von Verbrechen müssen ganz konkrete Personen zur Verantwortung gezogen werden. Das Geheimnis der Existenz der bosnischen Moslems auf dem geistigen Plan besteht fast ausschließlich darin, die islamische Tradition uneingeschränkt aufrechtzuerhalten, jedoch gleichzeitig auch jene europäischen Werte in sich aufzunehmen, die dem christlichen Kulturkreis entsprungen sind bzw. entspringen. Dies resultiert schließlich in Kulturschöpfungen, die – so widersprüchlich das auch scheinen mag – von der islamischen Kultur anderer Völker ebensoweit entfernt sind wie von der kroatischen und insbesondere der serbischen Geistigkeit. Die auf diesem Raum lebenden Moslems haben in gewisser Weise all das, was die anderen auch haben, doch haben sie dazu noch etwas anderes. Es besteht kein Zweifel darüber, daß Moslems und Katholiken im Laufe der Geschichte aufeinander angewiesen waren, und dies nicht allein aus dem Grund – wie in der neueren Geschichte der Fall – um sich einem gemeinsamen Feind zu widersetzen, sondern auch, um auf optimale Weise das zu nutzen, womit sie sich auf geistigem Plan gegenseitig bereichern können.